

ВЫЗНАЧЭННЕ СУТНАСЦІ І МЭТ СУЧАСНАЙ ПАЧАТКОВАЙ ПРЫРОДАЗНАЎЧА- ГЕАГРАФІЧНАЙ АДУКАЦЫІ

Вызначэнне паняцця “пачатковая прыродазнаўча-геаграфічная адукацыя”

Вызначэнне паняцця “пачатковая прыродазнаўча-геаграфічная адукацыя” з’яўляецца прынцыповым. Тэрміну “прыродазнаўства” адпавядаюць тры тэрміны на рускай мове: “естествознание”, “естествоведение”, “природоведение”. Пад “естествознанием” сёння разумеецца перш-наперш так званае “дакладнае прыродазнаўства” (г.азн. цалкам аформленае, часта ў матэматычных формулах). Пад тэрмінам “природоведение” (“прыродазнаўства”; аўтар тэрміну Д.Кайгародаў), які звычайна асацыіруецца з якімі-небудзь яшчэ аморфнымі ўяўленнямі аб прадмеце свайго ведання, разумеецца, у асноўным, навучальны прадмет у пач.школе.¹ Цікавым з’яўляецца і той факт, што ў педагагічных каледжах і ВНУ вывучаецца “Методыка выкладання прыродазнаўства”, а ў пач.школе прадмета з такой назвай ужо не існуе шэраг год.

Пытанне аб змесце і вызначэнні паняцця “естествознание” – “прыродазнаўства” з’яўляецца далёка не бескарысным з прычыны таго, што існуюць два вызначэнні гэтага паняцця: 1. “естествознание” – гэта навука аб прыродзе, як адзінай цэласнасці і 2. “естествознание” – гэта сукупнасць навук аб Прыродзе, якая разглядаецца як адзінае цэлае. На самой справе прынцыповай розніцы паміж гэтымі вызначэннямі не павінна быць. Прырода – гэта ўвесь рэальна існуючы свет, гэта матэрыя ва ўсіх яе праяўленнях. Таму няма і не можа быць нічога, што б не ўваходзіла ў паняцце “прырода” ў шырокім філасофскім сэнсе слова. Але прырода існуе на розных узроўнях (узроўнях абмену рэчывам і энергіяй паміж кампанентамі прыроды), і кожны з іх

---

¹ Напрыклад, М.Ф.Рэймерс пад тэрмінам “прыродазнаўства” разумее спрощанае выкладанне дасягненняў прыродазнаўчых навук для азнаямлення з імі малодшых школьнікаў, або комплекс навуковых дысцыплін, што прысвечаны вывучэнню прыроды, тое ж самае, што і “естествознание”.

даследуе свая галіна навукі. Навукамі аб прыродзе (у шырокім сэнсе) з'яўляюцца: 1. прыродазнаўчыя – фізіка, хімія, біялогія, псіхалогія (Фізіка мае справы з рознымі рэчывамі, з матэрыяй увогуле. Хімія – з разнастайнымі субстанцыямі, або рэчывамі. Біялогія з усялякімі жывымі арганізмамі. Псіхалогія – з разумнымі істотамі); 2. геаграфічныя. Кожная з гэтых навук вывучае адпаведныя формы руху матэрыі – фізічную, хімічную, біялагічную, сацыяльную (асноўныя формы). Першыя дзве ўваходзяць у комплексную геалагічную (другі ўзровень), геалагічная з біялагічнай і сацыяльнай – у геаграфічную (ГФРМ) як больш высока арганізаваную. ГФРМ з'яўляецца “інтэгральнай”, г.зн. аб'ядноўвае фізічную, хімічную, біялагічную і сацыяльную формы руху матэрыі.

Зыходзячы з гэтага, геаграфія мае больш шырокі прадмет даследавання і ніяк не можа ўваходзіць у склад прыродазнаўчых навук. Нельга да прыродазнаўчых навук аднесці і фізічную геаграфію як састаўную частку адзінай геаграфіі. Геаграфія даследуе прыроду на іншых, больш высокіх узроўнях (у адрозненне ад класічных прыродазнаўчых) – на кампанентным і комплексным.

На падставе тэзісаў і палажэння аб тым, што логіка і структура навучальных прадметаў вызначаюцца, у асноўным, логікай адпаведных навук, прынцыповым з'яўляецца тэрмін “прыродазнаўча-геаграфічная адукацыя”. Каб пазбегнуць некарэктнасці ў адносінах да прымянення паняцця “прыродазнаўства”, неабходна ўдакладніць наступныя паняцці: 1. “пачатковае прыродазнаўства” – элементарны, пачатковы, прапедэўтычны па характару курс сінтэтычнага (спалучэнне біялагічнага (прыродазнаўчага) і геаграфічнага па зместу матэрыялу), або “інтэраванага прыродазнаўства”, тое ж самае, што і “*природоведение*”; 2. “школьнае прыродазнаўства” (“прыродазнаўства”) – школьныя прадметы прыродазнаўчага цыклу; 3. “навуковае прыродазнаўства” (“прыродазнаўчыя навукі”, “дакладнае прыродазнаўства”) – гэтым тэрмінам у рускай мове адпавядаюць “*естествознание*”, “*естественные науки*”. Для спрашчэння, у якасці адпаведніка рускаму “*естествознание*”, можна выкарыстоўваць і тэрмін “натурознаўства” (у еўрапейскіх мовах – *Naturwissenschaft*, *Naturkunde*, *Natural History*, *Naturalnaja Historyja*, на Беларусі і ў Пачіі ў XVII–XIXстст. – “натуральная гісторыя”).

Зыходзячы з вызначэння паняццяў “адукацыя”, “прыродазнаўча-геаграфічная адукацыя”, можна зрабіць выснову, што “пачатковая прыродазнаўча-геаграфічная адукацыя” ёсць працэс і вынік засваення элементарных ведаў, фарміравання ўменняў і навыкаў у пачатковай школе ў галіне прыродазнаўства і геаграфіі; адзін з першых этапаў у набыцці ў цэлым агульнай адукацыі, у падрыхтоўцы навучэнцаў да жыцця. Пачатковая прыродазнаўча-геаграфічная адукацыя – састаўная частка агульнай сістэмы выхавання і адукацыі, якая вядзе, адпаведна выказванням В.П.Максакоўскага, да фарміравання “геаграфічнай і экалагічнай культуры” і з'яўляецца, па словах І.І.Палянскага, першай прыступкай агульнай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі.

Прыродазнаўча-геаграфічная адукацыя ў пачатковай школе ажыццяўляецца праз адпаведныя школьныя прадметы.

Логіка і структура навучальных прыродазнаўча-геаграфічных прадметаў пачатковай школы вызначаюцца, у асноўным, логікай адпаведных навук – прыродазнаўчых і геаграфічных. Сутнасць пачатковай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі раскрываецца праз яе змест, мэты і задачы.

Біялагізм, геаграфізм, экалагізм пачатковай прыродазнаўча – геаграфічнай адукацыі

У методыцы выкладання сучаснага пачатковага сінтэтычнага прыродазнаўства па сённяшні час пануе памылковае, з пункту гледжання географа, экалага, палажэнне аб тым, што па зместу пачатковае прыродазнаўства з'яўляецца толькі біялагічным. Зыходзячы з гэтага, некаторыя прыродазнаўцы (часцей за ўсё, біёлагі) змагаюцца за выцясненне геаграфічнага матэрыялу з сінтэтычнага прыродазнаўства, крытыкуюць падручнікі 1950-90-х гадоў (Н.Вітковіча, М.Скаткіна, П.Лярскага) за тое, што як быццам біялагічны матэрыял у іх быў значна паяснёны матэрыялам з фізічнай геаграфіі.

Біялагічнасць (біялагізм) у прыродазнаўчых навуках і школьных прадметах вынікае з поглядаў А.Герда, П.Лесгафта, В.Полаўцава, К.Ягадоўскага і інш. вучоных і метадыстаў. А.Герд справядліва заўважаў: "Прыроду трэба не апісваць, а тлумачыць". Гэта сентэнцыя і ёсць сутнасць "біялагічнасці", "біялагічнага метаду". В.Полаўцаў разумеў пад біялагічнасцю нагляднае выяўленне заканамернасцей сувязі паміж формай і асяроддзем. К.Ягадоўскі пісаў, што біялагічны метаду патрабуе, "па-першае, каб формы вывучаліся ў сувязі з адпраўленнямі, і па-другое, каб вобраз жыцця вывучаўся ў сувязі з умовамі, у якіх існуе разглядаемы арганізм" [1, с.64]. "Біялагічнасць" і "біялагічны метаду" ніякім чынам не адмаўляюць наяўнасці геаграфічнага матэрыялу ў складзе сінтэтычнага пачатковага прыродазнаўства, больш таго, геаграфія даўно перастала быць навукай апісальнай, ператварылася ў навуку канструктыўную (гэты канструктыўнізм нішто іншае, як "біялагізм" Герда, Полаўцава і інш.).

Усё жыццё, усе працэсы (фізічныя, хімічныя, біялагічныя) праходзяць у геаграфічнай абалонцы (аб'ект геаграфіі), г.зн. у пэўнай геаграфічнай прасторы, у пэўным часе. Біялогія даследуе і вывучае біясферу і частку яе – вітасферу. Але біясфера – частка геаграфічнай абалонкі, і ўвесь, як трапна заўважыў Ф.Мількоў, біястром жывога рэчыва акурат рассяяны ў геаграфічнай абалонцы. Па вызначэнню М.Планка, навука "...уяўляе сабой унутранае адзінае цэлае. Яе падзел на асобныя вобласці тлумачыцца не столькі прыродай рэчыва, колькі абмежаванасцю здольнасцяў чалавечага пазнання" [2, с.7]. Геаграфія як комплекс ведаў знаходзіцца ў дзвюх сферах навуковых сувязей: прырода і грамадства. І гэтыя сферы – тое, што больш за ўсё цікавіць людзей на Зямлі. Вынішчыць геаграфічны матэрыял з пачатковых курсаў азначае пакінуць без сувязяў звены ланцуга паміж прыродазнаўчымі і сацыяльнымі навукамі.

Прыродазнаўчыя і геаграфічныя навукі даследуюць Прыроду – гэта азначае, што яны цесна ўзаемазвязаны паміж сабой. Вядома, што ўсю хімію можна назваць фізічнай з прычыны магчымасці растлумачыць хімічныя з'явы праз фізіку, біялагічныя працэсы можна растлумачыць праз хімію і фізіку. Што тычыцца геаграфічных заканамернасцей і працэсаў, то для іх тлумачэння неабходны веды з фізікі, хіміі, біялогіі, псіхалогіі і інш. галін навукі. Геаграфія як халістычная навука на падставе навук прыродазнаўчых і грамадазнаўчых інтэгруе ўсе веды аб Зямлі ў адзіны комплекс. Мэтавае назначэнне геаграфіі – выкарыстанне яе інтэгручай сутнасці для фарміравання ў дзіця, цэласнай навуковай карціны свету.

Грамадства стаіць перад праблемай выжывання ва ўмовах дэградацыі прыроднага асяроддзя. Існуе рэальная пагроза парушэння біясферы або ўсёй геаграфічнай абалонкі ў цэлым. Першая служыць аб'ектам экалогіі і біялогіі, другая – геаграфіі. У гэтым падабенстве трох навук. Разуменне гэтага з'яўляецца вельмі важным пры распрацоўцы канцэпцыі экалагізацыі. Прадметам экалогіі з'яўляюцца ўзаемаадносіны арганізмаў з асяроддзем, а геаграфіі –

прасторава-часавая арганізацыя геаграфічнай абалонкі і яе састаўных частак, куды ўваходзяць вывучаемыя экалогіяй арганізмы і асяродак. Такім чынам, для экалогіі характэрным з'яўляецца яўны арганізмацэнтрызм, чаго не скажаш аб геаграфіі, дзе ўсе кампаненты прыроды маюць аднолькавае значэнне. Экалагічны падыход з'яўляецца вельмі важным пры прапрацоўцы пачатковага прыродазнаўча-геаграфічнага матэрыялу, пры разглядзе ўзаемасувязяў у сістэме "Прырода-Чалавек-Грамадства".

Экалагізм – напрамак, што характэрны для ўсяго міждысцыплінарнага комплексу навук, які даследуе ўзаемадзеянне грамадства, вытворчасці і навакольнага асяродка або "экаразвіццё". Праз экалагізм сінтэзуецца прыродазнаўчанавуковыя і гуманітарныя веды.

Геаграфічнасць пач.прыродазнаўча-геаграфічных курсаў заключаецца ва ўстанаўленні прычынна-выніковых сувязей ў глабальным комплексным поглядзе на Зямлю як адзінае цэлае, у стварэнні цэласнай геаграфічнай (навуковай) карціны свету (далей ГКС).

Такім чынам, сучасная пачатковая прыродазнаўча-геаграфічная адукацыя па зместу з'яўляецца і павінна быць геаграфічнай, біялагічнай і экалагічнай. Перад адукацыяй стаіць і такая задача, як фарміраванне ў навучэнцаў геаграфічнага мыслення.²

Мэты, задачы, змест пачатковай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі

Мэта – гэта прадбачаны ідэальны вынік дзейнасці. Мэта адукацыі – пазнанне навакольнага свету, што існуе па сваіх аб'ектыўных законах, і набыццё навучэнцамі грамадска-гістарычнага вопыту, які назапашаны папярэднімі пакаленнямі; узаўённе адукацыйнай культуры, куды ўваходзяць не толькі веды, але і грамадска-выпрацаваныя каштоўнасці, нарматывы, сацыяльна-значныя арыенціры. Мэтамі і задачамі ў шмат чым вызначаецца змест адукацыі. Мэтай пачатковых прыродазнаўча-геаграфічных курсаў, вывучэння прыродазнаўча-геаграфічнага матэрыялу ў складзе іншых пачатковых прадметаў з'яўляецца фарміраванне першапачатковых ведаў аб прыродзе, грамадстве, чалавеку, аб геаграфічнай карціне свету, выхаванне экалагічна-культурнай асобы. Гэта асноўная стратэгічная мэта. Пры вывучэнні канкрэтных раздзелаў пачатковых прыродазнаўча-геаграфічных курсаў ставяцца тактычныя мэты, якія накіраваны на асэнсаванне матэрыялу, на выпрацоўку ўменняў і навыкаў.

Асноўныя задачы пачатковай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі:

- фарміраванне паняццяў аб з'явах у прыродзе жывой і нежывой, аб узаемнай сувязі з'яў і працэсаў у прыродзе;
- фарміраванне паняццяў аб з'явах грамадскага жыцця і прыроды, аб уплыве прыроднага фактару на жыццё грамадства і антрапагеннага фактару на з'явы і працэсы, што адбываюцца ў прыродзе; фарміраванне геаграфічнага мыслення;
- фарміраванне дакладных уяўленняў і паняццяў аб шчільных сувязях і ўзаемапрацікненнях у сістэме "Прырода – Чалавек – Грамадства";

² "Геаграфічнае мысленне, – пісаў М.М.Баранскі, – гэта мысленне, па-першае, прымацаванае да тэрыторыі, што кладзе свае меркаванні на карту і, па-другое, звязнае, комплекснае, што не замыкаецца ў рамках аднаго "элемента" або адной "галіны", інакш кажучы, такое, якое іграе акордамі, а не пальчыкамі" [3, с.46]. Геаграфічнасць матэрыялу вызначаецца па яго адпаведнасці з падыходамі(10) у геаграфіі: тэрытарыяльнасць, комплекснасць, гістарычнасць, тыпалагічнасць, сістэматычнасць, праблематычнасць, канструктыўнасць, прагнознасць, экалагічнасць, паводзіннасць.

- асэнсаванне навучэнцамі таго факта, што чалавек – частка жывой прыроды, частка прыроды ўвогуле, адзінка грамадства; усведамленне асаблівасцей будовы і функцыянавання дзіцячага арганізма, неабходнасці догляду за ім, асабістай і грамадскай гігіены;
- фарміраванне ўяўленняў і паняццяў аб маральна-этычных паводзінах у грамадстве, прыродзе, аб дзейнасці ў акаляючым асяроддзі;
- выхаванне эмацыянальна станоўчых адносін да навакольнага жыцця, інтарэсу да прыродных і сацыяльных з’яў, абуджэнне найвышэйшых пачуццяў; эстэтычнае выхаванне; фарміраванне экалагічнай культуры навучэнцаў на падставе выхавання адказных адносін да прыроды.

Сёння адной з праблем навукоўцаў з’яўляецца праблема вывучэння прыроды на геаграфічным узроўні (канцэпцыя “матрошкі”). З гэтай праблемай звязана ўзрастанне ролі прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі, праблема экалагі зацыі ўсіх галін ведаў, сістэмы выхавання і адукацыі.

Экалогія як навука заснавана на халістычным падыходзе, пры якім стварэнне агульнай карціны больш важна, чым прапрацоўка прыватных дэталяў. На падобнай пазіцыі знаходзіцца і геаграфія, адсюль – фарміраванне ў свядомасці навучэнцаў агульнай геаграфічнай (паняцце амаль роўнае па аб’ёму паняццю “экалагічнай”) навуковай карціны свету.³

Зразумела, што паўната сфарміраванасці ГКС залежыць ад такіх важных фактараў, як жыццёвы вопыт навучэнца, узровень культуры, навуковых ведаў. Таму ў фарміраванні ГКС кожнага навучэнца можна выдзеліць тры ўзроўні: бытавы, прапедэўтычны і навуковы.

Першы ўзровень – бытавы. Ён адпавядае тым ведам, таму вопыту, якія назапашаны ў дашкольніка. Гэтыя веды сінкрэтычныя, правізуарныя і часта данавуковыя (і ненавуковыя). Другі ўзровень дасягаецца пачатковай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыяй. На падставе невялікага аб’ёму і прапедэўтычнага па характару навучальнага матэрыялу складваюцца першасныя, больш нізкага ўзроўню, уяўленні аб сувязях у сістэме “Прырода-Чалавек-Грамадства”, фарміруецца цэласная ГКС (нізкага ўзроўню абагульнення). Трэці ўзровень – лабудова цэласная навуковай ГКС на падставе аналітычнага, сінкрэтычнага, інтэгральна-дыферэнцыяльнага і інтэгральнага ўзроўняў вывучэння прыродазнаўча-геаграфічных, грамадска-гістарычных і іншых прадметаў са школьнага раскладу.

Змест пачатковых прыродазнаўча-геаграфічных прадметаў ёсць вынік дыдактычнай апрацоўкі навуковых матэрыялаў з вобласці прыродазнаўства і геаграфіі. Пры адборы зместу ўлічваюцца: кан’юнктурныя навучальна-выхаваўчыя задачы школы, узроставыя асаблівасці, ўзровень падрыхтаванасці навучэнцаў, адпаведнасць узроўню развіцця навукі і грамадства, захаванне міжпрадметных сувязей. Пры гэтым абавязкова вызначаюцца рацыянальныя суадносіны паміж фактамі і абагульненнямі, практычнай і тэарэтычнай працай навучэнцаў, прадугледжваецца прымяненне ведаў, уменняў і навыкаў. А.Герд зазначаў, што “веды, якія ні да чаго не прыкладзеныя, ні з чым не звязаныя, якія засвоены толькі памяццю, не могуць будзіць цікавасці, хутка знікаюць” [4, с.162].

Школьныя пачатковыя прыродазнаўча-геаграфічныя прадметы хаця і будуецца па логіцы адпаведных навуковых галін, але па кампануюцы,

³ Геаграфічная карціна свету – гэта цэласны вобраз свету, што мае гістарычна-абумоўлены характар і замацоўвае асноўныя аб’екты і суадносіны паміж імі ў тым выглядзе, у якім яны дадзены сучаснаму геаграфічнаму пазнанню.

чарговасці вывучэння матэрыялу шмат у чым адрозніваюцца. Логіка пазнання адрозніваецца ад логікі развіцця прыроды, якую спасцігаюць прыродазнаўчыя і геаграфічныя навукі, і таму вывучэнне матэрыялу ў пачатковых курсах пачынаецца з больш блізкіх і зразумелых аб'ектаў і з'яў рэчаіснасці (ывучэнне пачынаецца, напрыклад, не з геалагічных або тапаграфічных асаблівасцей мясцовасці, не з разгляду мікраарганізмаў, а з нежывой прыроды, найвышэйшых раслін і жывёл найбольш блізкага геаграфічнага асяроддзя), з таго, што можна непасрэдна ўспрымаць, назіраць. Вывучэнне прыродазнаўча-геаграфічнага матэрыялу ў пачатковай школе адрозніваецца і больш генералізаваным адборам канкрэтных фактаў, з'яў, аб'ектаў, у якіх найбольш выпукла і характэрна праяўляюцца істотныя, агульныя адзнакі, рысы адпаведнага класа прадметаў або працэсаў, пры вывучэнні якіх лягчэй за ўсё сфарміраваць у навучэнцаў паняцці.

Ад А.Любена педагогіка ўзяла станючае палажэнне аб тым, што неабходна размяжоўваць універсітэцкія курсы і школьныя навучальныя прадметы, якія адрозніваюцца не толькі па аб'ёму звестак, але і па метаду выкладання гэтых звестак. Ва універсітэцкіх курсах матэрыял падаецца ў строга навуковай форме, у сярэдняй школе – у навукова-папулярнай, у пачатковай – часцей за ўсё, у папулярнай (з захаваннем навуковасці). У пачатковых курсах увесь матэрыял падаецца ў аблегчаным выглядзе, што, зразумела, не азначае – у скажоным, вульгарызаваным. Пры разглядзе цяжкіх пытанняў, як заўважаў К.Ушынскі, у пачатковай школе даюцца тлумачэнні "правізуарныя – неілыжывыя, але няпоўныя – дастатковыя на дадзены выпадак".

Змест пачатковых прыродазнаўча-геаграфічных курсаў залежыць ад мэт і задач адукацыі і раскрываецца праз сістэму паняццяў, якія фарміруюцца ў навучэнцаў, – фізічных, хімічных, біялагічных, экалагічных, геаграфічных. Змест пачатковай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі грунтуецца на аснове матэрыялу прыродазнаўчых і геаграфічных навук, у сувязі з чым ён прыведзены ў пэўную сістэму, якая адпавядае асноўным дыдактычным прынцыпам. Сёння лічыцца, што зместам пачатковай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі з'яўляюцца "элементарныя навукова дакладныя звесткі аб групе з'яў прыроды і грамадства, аб сувязях паміж імі; матэрыял для фарміравання ўяўленняў аб рэальным свеце, даступныя навучэнцам прыёмы пазнання з'яў і лагічнага мыслення. Зместам дадзенай адукацыі з'яўляюцца веды аб сістэме "Прырода–Чалавек–Грамадства".

Эвалюцыя зместу, мэт, сутнасці пачатковай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі

Адпаведна з паступовым развіццём прыродазнаўча-геаграфічных навук, педагогікі і псіхалогіі змяняліся погляды на змест, мэты і сутнасць пачатковай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі, прымяняліся розныя метады навучання.

Прыродазнаўча-геаграфічныя звесткі ў розных гістарычных эпохі вывучаліся ў школах Беларусі ў розных аб'ёмах. У XII-XV стст. самі навуковыя веды былі неглыбокімі, сінкрэтычнымі, недэталёвымі і мала адрозніваліся ад будзённых ведаў. Крыніцамі для ведаў з'яўляліся, з аднаго боку, назіранні, з другога – міфы і біблейскія паданні. Настаўнікамі часцей за ўсё выступалі манахі. Адсюль асноўны тып школ – царкоўныя. Школьныя веды падаваліся ў апісальнай форме. Пераважалі вербальныя метады навучання.

Эпоха XVI-XVIII стст. У гэты перыяд навука перажывала аналітычную стадыю свайго развіцця: з'явіліся асобныя галіны навуковага прыродазнаўства (фізіка, хімія і інш), геаграфіі (краіназнаўства, матэматычная, эканамічная

геаграфія). У адпаведнасці з гэтымі працэсамі, а таксама з поспехамі ў развіцці педагогікі, у школе з'яўляюцца асобныя навучальныя прадметы з прыродазнаўча-геаграфічным зместам: спачатку геаграфія, потым – “натуральная гісторыя”. Азначаныя курсы з'явіліся на Беларусі адпаведна ў канцы XVII і 70–х гг. XVIII стст. (г.азн. раней, чым у Расіі), што тлумачыцца сацыяльна-эканамічнымі ўмовамі, геапалітычным становішчам краіны ў цэнтры Еўропы, яе шчыльнымі культурнымі сувязямі з заходнімі дзяржавамі. У гэты ж час былі закладзены і асновы метадыкі выкладання прыродазнаўства і геаграфіі. На Беларусі аднымі з першых выказаліся за неабходнасць развіцця метадык выкладчыкі пратэстанцкіх школ (XVIII ст.), А.Доўгірд (1774-1835). (У Расіі першыя спробы па стварэнню метадычных распрацовак па прыродазнаўству належаць акадэміку В.Зуеву).

Да XIX ст. у пачатковай школе даваўся элементарны матэрыял, які тычыўся вывучэння “трох царстваў прыроды” і апісання розных краёў у геаграфічных адносінах. В.Зуеў прапанаваў выкарыстоўваць акрамя вербальных метадаў метады наглядныя (стварыў першы атлас да падручніка па натуральнай гісторыі).

XIX – пачатак XX стагоддзя. У XIX ст. на Беларусі, як і ва ўсёй Расіі, у пачатковай школе вывучаўся элементарны матэрыял аб прыродзе, гаспадарчай дзейнасці насельніцтва ў асобных прадметах (батаніка, заалогія, мінералогія, фізіка, геаграфія) і ў аналітыка-сінтэтычных (“натуральная гісторыя”, “естествознание”). Першая палова стагоддзя характарызувалася сістэматычна-апісальным накірункам. Пасля прац В.Зуева перад прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыяй ставілася мэта – “пазнанне бога, прыроды і самога сябе”. Да сяр. XIX ст. не існавала яснага падзелу паміж школьнымі прадметамі і універсітэцкімі курсамі, прынцыпаў адбору навучальнага матэрыялу. Нават і пазней не ўсе педагогі бачылі розніцу паміж зместам школьных прадметаў і універсітэцкіх курсаў. Напрыклад, педагог А.Кірпоценка абураўся тым, што “на працягу... стагоддзя вывучэнне прыроды дасягнула вялікіх поспехаў”, а школьнае прыродазнаўства, нягледзячы на ўсё гэта, зусім ігнаруе працэс развіцця, упарта стаіць на той ступені, якая даўно ўжо пройдзена навукай [5, с.585]. Да 1850-х гадоў змест школьных прадметаў вызначаўся не праграмамі, а падручнікамі. У школе вывучаўся такі па аб'ёму матэрыял, які зараз вывучаюць на першых курсах студэнты-біёлагі і географы. Гэта прыводзіла да зазубрывання матэрыялу, да няведання механізмаў працякання асноўных з'яў і працэсаў.

К.Ушынскі лічыў, што ў пачатковых класах неабходна даваць элементарныя веды аб трох царствах прыроды. Пры гэтым вучоны раіў з кожнага царства браць невялікую колькасць найбольш тыповых і знаёмых дзецям прадстаўнікоў, вывучэнне пачынаць з роднага краю. Мэтай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі ў пачатковай школе К.Ушынскі бачыў развіццё дзяцей, развіццё логікі, уяўленняў, паняццяў, бо логіка прыроды самая даступная і самая карысная.

Вучань К.Ушынскага **Д.Сямёнаў** (ураджэнец Беларусі) бачыў мэту не толькі ў тым, каб даваць адпаведныя веды аб фактах і з'явах прыроды, тлумачэнні, але і ў развіцці памяці, разумовых здольнасцей, прывіцці навучэнцам любові да сваёй радзімы. З гэтых пазіцый ён зыходзіў у час напісання ім першай геаграфічнай хрэстаматыі-шасцітомнага “Айчыназнаўства”.

Толькі ў канцы XIX ст. у рускай педагогіцы перамог погляд, што пачатковая школа па дзіцячаму ўзросту сваіх навучэнцаў ніякім чынам не можа даць ім поўнага кола ведаў па якому-небудзь пэўнаму прадмету. Перад пачатковай школай ставілася задача імкнуцца да таго, каб вучні яе былі пісьменнымі, каб у іх прабудзіліся разумовыя здольнасці, маральныя пачуцці і эстэтычныя схільнасці.

3 канца XIX ст. ў школу пачалі прарывацца ідэі сінтэтычнага прыродазнаўства. Спачатку А.Герд стварае сінтэтычны курс "Неарганічная прырода" (звесткі з вобласці мінералогіі, геалогіі, метэаралогіі, географіі, фізікі, хіміі), затым Л.Сеўрук ((1867–1918) – ураджэнец Беларусі, аўтар паняццяў "жывая прырода" і "нежывая прырода", якія замянілі паняцці "неарганічная" і "арганічная") спрабуе стварыць сінтэтычны курс "Жывая прырода". Сеўрук лічыў, што неабходны курс, які б даваў веды аб прыродзе як аб адным цэлым, выступаў за вывучэнне жывой і нежывой прыроды ў адным курсе.

Другі ўраджэнец Беларусі, прафесар Д.Кайгародаў (1846–1924), на пач. XX ст. ставіў перад сабой задачу яшчэ больш маштабную – стварыць курс адзінага "Прыродазнаўства" з сінтэзам звестак аб нежывой і жывой прыродзе. Вучоны пагаджаўся з перадавымі поглядамі Герда аб тым, што асобным прыродазнаўчым навукам – заалогіі, батаніцы, мінералогіі, фізіцы і інш. – у пачатковай школе няма месца, і замест натуральных навук павінна быць адзінае прыродазнаўства. Д.Н.Кайгародаў першым выказаўся супраць толькі ўтылітарных мэт і характару школьнага прыродазнаўства. Справа ў тым, што з канца XIX ст., як трапна заўважыў метадыст В.Шалаеў, перад курсамі ставіліся толькі практычныя мэты – азнаёміць вучняў з прыродай, з рознымі мінераламі, раслінамі, жывёламі для таго, каб яны ў большай ступені змаглі быць выкарыстаны для задавальнення чалавечых патрэб. Кайгародаў разумеў, што такі спажывецкі характар пачатковай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі выпустошвае выхаваўчыя ідэі, і таму меркаваў, што "не для практычных толькі мэт павінна займаць прырода месца ў школе, але для мэт больш высокіх для духоўна-маральнага і фізічнага здаравення падростаючага пакалення шляхам далучэння... да прыроды" [6, с.3]. Пасля стварэння кайгародаўскага прыродазнаўства ў дарэвалюцыйны час ствараліся і іншыя сінтэтычныя пачатковыя курсы: "Светазнаўства", "Радзімазнаўства", "Краязнаўства".

Педагогі, адстойваючы ідэю сінтэзу прыродазнаўча-геаграфічных ведаў, тым самым адстойвалі існаванне асобнага прадмета, выступалі супраць утылітарызму і апісальнасці. К.П.Ягадоўскі лічыў, што асобнага сінтэтычнага прыродазнаўча-геаграфічнага курса не існавала раней з той прычыны, што і прыродазнаўства, і географію лічылі апісальнымі. Толькі на пачатку XX ст. стала відавочным, што без спецыяльнага прадмета, асобнага ўрока нельга праводзіць вопыты, лабараторныя, практычныя заняткі, экскурсіі. Стала зразумелым, што не чытанне дзелавых артыкулаў на прыродазнаўчыя тэмы, а прыродазнаўства, як ёсць, павінна ўвайсці ў пачатковую школу і заняць належнае месца разам з роднай мовай, арыфметыкай.

З канца XIX ст. развіццё пачатковай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі было звязана з біялагічным накірункам, які прывёў да распрацоўкі разнастайных метадаў выкладання. У сваім дапаможніку "Прадметныя ўрокі" (1883), А.Я.Герд выказаўся за неабходнасць правядзення ў пачатковай школе вопытаў, назіранняў, практычных работ, экскурсій. Погляды А.Герда, Д.Сямёнава, Д.Кайгародава спрыялі развіццю экскурсійнай справы; Д.Кайгародава – з'яўленню ў школе календароў назіранняў. Шмат было зроблена для развіцця наглядных метадаў. В.Вахцераў у сваёй працы "Прадметны метад навучання" (1907) выказаўся за неабходнасць навучання толькі з прадметам у руцэ. У школе стала шырока ажыццяўляцца самастойная прапрацоўка навучальнага матэрыялу пры дапамозе рабочых сшыткаў на друкаванай аснове.

Шырокае пранікненне ў школу "біялагічнага метаду" намаганнямі В.Полуцава, І.Палянскага, К.Ягадоўскага, Б.Райкова можна лічыць зараджэннем экалагічнай адукацыі і выхавання, якім у наш час надаецца такая сур'ёзная ўвага.

Пошукі сутнасці, зместу і мэт у 1920-90-я гады

У 1920-х гадах самастойны курс прыродазнаўства растварыўся ў "калонках ГУСа" (прырода-праца-грамадства), "комплексах". Ад былога курса застаўся толькі гердаўскі курс "Нежывая прырода". Былі скасаваны самастойныя прадметы прыродазнаўства і геаграфіі. Такія адносіны да прыродазнаўча-геаграфічнага матэрыялу паўплывалі не толькі на змест адукацыі, але і на якасць выкладання. У навучанні сталі пераважаць два падыходы: працоўны і экскурсійны, якія наносілі больш шкоды, чым плёну (хаця і мелі шмат рацыянальнага).

Уведзеныя ў 1932 г. праграмы па пач.прыродазнаўству і геаграфіі ставілі наступныя задачы: 1. Выпраўляць будзённыя ўяўленні аб прыродзе, пашыраць круггляд навучэнцаў ведамі новых фактаў з нежывой і жывой прыроды. 2. Раскрыць найпрасцейшыя заканамернасці развіцця ў прыродзе ў форме, што даступна і зразумела дзецям на падставе канкрэтнага матэрыялу. 3. Абудзіць у дзецях цікавасць да вывучэння прыроды і ўзбагаціць іх элементарнымі навыкамі даследавання прыродных з'яў. Праграмай вызначаўся і змест пачатковай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі. У пачатковых класах вывучаліся тэмы: 1 клас – сезонныя змены ў прыродзе на аснове назіранняў, праводзімых увосень, зімой, вясной і летам; 2 клас – сезонныя змены ў прыродзе па асобных групоўках. У 3 класе вывучаўся матэрыял аб нежывой прыродзе ("Глеба і карысныя выкапні", "Вада", "Паветра", ставіліся вопыты, вяліся назіранні), з вобласці геаграфіі ("Арыентаванне", "План і карта", "Формы паверхні", "Зямны шар"), краязнаўчы матэрыял ("Як жывуць і працуюць у нашым раёне, вобласці"). У курсе 4 класа вывучаўся матэрыял аб жывой прыродзе, асвятляліся пытанні з фізічнай геаграфіі, даваўся палітычны агляд карты СССР і кароткі агляд карты свету.

Увесь прыродазнаўча-геаграфічны матэрыял быў дастаткова цэласным, закончаным і падводзіў навучэнцаў да паспяховага авалодання асновамі навук у сярэдняй школе. Нягледзячы на тое, што ў 1937–90-х гадах (перыяд складаны і неаднародны) праграмы па дадзеных курсах неаднаразова змяняліся і што прыродазнаўчыя і геаграфічныя навукі пайшлі ў сваім развіцці далёка наперад, змест вывучаемага матэрыялу заставаўся ў агульных рысах амаль нязменным.

Прынцыпова не змяніліся і мэты, і задачы. Гэтыя факты можна растлумачыць тым, што змест школьных прадметаў залежыць не столькі ад узроўню развіцця адпаведных галін ведаў, колькі ад іх адпаведнасці ўзроўню развіцця навучэнцаў.

У выніку становіцца відавочным, што за апошнія 60 год развіцця пачатковага прыродазнаўства (1930–90 гг.) шматлікімі педагогамі, метадыстамі бачыўся наступны змест вывучаемага матэрыялу: а) элементарныя звесткі аб прыродзе; б) прыродныя багацці края, заняткі людзей; в) элементарныя ўяўленні аб прыродзе Зямлі, аб некаторых геаграфічных заканамернасцях; г) элементарныя веды і навыкі сельскагаспадарчай працы; д) веды аб будове чалавечага цела і доглядзе за ім.

На працягу ўсяго ХХ ст. прызнавалася значэнне пач.курсаў прыродазнаўства і геаграфіі як прапедэўтычных у адносінах да навучальных курсаў прыродазнаўча-геаграфічнага цыклу сярэдняй школы, прызнаваўся факт, што ўвесь матэрыял павінен вывучацца шляхам арганізацыі сістэматычных назіранняў, экскурсій, практычных заняткаў. За перыяд 1930–90 гг. не з'явілася амаль нічога прынцыпова і кардынальна новага і ў адносінах да метадаў навучання (калі не лічыць выкарыстання ТСН, удасканалення старых метадаў і прыёмаў).

ЛІТАРАТУРА

1. *Ягодовский К.П.* Уроки по естествознанию: Опыт метод. руководства для учителя. Ч.1 и 2. – М.: Госиздат, 1921. – 248с.
2. *Жекулин В.С.* Введение в географию: Учеб. пособ. для студ. геогр. специальностей. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 272с.
3. *Максаковский В.П.* Территориальный и комплексный подходы в школьной географии // Геогр. в школе. – 1998. – №6. – С.46–51.
4. *Райков Б.Е.* Пути и методы натуралистического просвещения. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 487с.
5. *Кирпотенко А.П.* Обзор учебников естествознания // Пед. музей. – 1876. – №10. – С.585-594.
6. *Кайгородов Д.Н.* На разные темы преимущественно педагогические. Изд. 2. – СПб.: Изд-во А.Суворина, 1907. – 149с.